

TONYUKUK ABİDESİ HAKKINDA BAZI NOTLAR*

SİR GERARD CLAUSON

Budapeşte Üniversitesindeki değerli Türkoloji kürsüsünün kuruluşunun yüzüncü yıldönümünü kutlayan bir esere katkıda bulunmağa davet edilmiş olmak büyük bir şereftir. Yazımın da Türk dilinin yaşayan en eski metni olan bir başka değerli konusu hakkında bazı notlar şeklini alması bana uygun görünüyor.

Âbide : Bu âbidenin ilk neşri 1899 da¹ V.V. Radlov tarafından yapıldı. O zamandan beri H. N. Orkun (1936)², S. Ye. Malov (1951)³, P. Aalto (1958)⁴, R. Giraud (1961)⁵, ve T. Tekin (1968)⁶ tarafından yayınlandı. Aralarında F. Hirth (1899)⁷, V. Thomsen (1916)⁸, K. Czeglédy (1962)⁹, S. G. Klyashtorny (1964, 1966)¹⁰, ve L. N. Gumilyov (1967)¹¹ un da bulunduğu başka âlimler de âbide hakkında notlar neşrettiler. Baskılardan hiç biri tamamiyle tatmin edici değildir. Bazı eski yanlışlar, sonraki nâşirler tarafından düzeltilmiş, fakat yeni yanlışlar, bilhassa son ikisi tarafından ilâve edilmiş ve bazıları da kalmıştır. E. Tryjarski, 1962 de, Polonya İlimler Akademisi adına, âbidelerin takdire lâyük bazı kopyalarını yapmıştır. Varvoşa'yı Akademinin misafiri olarak 1968 de ziyaret ettiğimde onları incelemek imkânını bulmuştum. Bu notların bir kısmı o incelemeğe dayanmaktadır.

* Macaristan Türkolojisinin 100. yıldönümü dolayısıyla yayınlanan «*Studia Turcica*», Budapest 1971, s. 125-132'deki «*Some Notes on the Inscription of Toñuquq*» adlı İngilizce aslından İnci Enginün tarafından tercüme edilmiştir.

1 V.V. Radlov, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge*, St. Petersburg 1899.

2 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, I, s. 99 v.d.

3 S. E. Malov, *Pamyatniki drevnyurkskoy pi'smennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s. 56 v.d.

4 P. Aalto, *Materialien zu den altürkischen Inschriften der Mongolei: JSFOu* 60, Helsinki 1958.

5 R. Giraud, *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris 1961.

6 T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington 1968, s. 248 v.d.

7 F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Die altürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge*, St. Petersburg 1899.

8 V. Thomsen, *Turcica*, MSFOU 37, Helsinki 1916.

9 K. Czeglédy, *Çoğay kazı, Kara kum, Kök öng: Acta Orient. Hung. XV*, 1962.

10 S. G. Klyashtorniy, *Drevnyurkskie runičeskie pamyatniki*, Moskova 1964 ve *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskova 1966, s. 202 v.d.

11 L. N. Gumilev, *Drevnie Tyurki*, Moskova 1967.

Yazarı : Radlov, ismi *Tonjukuk* olarak transkribe etmiştir. Bu ananevî imlâ olarak kalmıştır ve bu makalede de, T. kısaltmasıyla gösterilerek muhafaza edilmiştir, fakat Klyashstorny (1966, s. 202 vd.) bunun *Tunyokuk* olarak tesbiti gerektiğine inandıracak sebepler ileri sürmüştür. Tezi, T.'un Çince adı *Yüan-chên*'in bu Türk adının bir tercümesi olduğudur. *Yüan*'ın *Tu:n* «ilk doğan» ile karşılanması ikna edici görünmektedir, fakat *chên*'i *yo kuk* ile karşılaması daha az geçerli görünmektedir. Mamafih, isim muhtemelen Tuñookuk (veya Tuñookok) idi. Aynı isim İkhe Khushotu âbidesinin 1. satırında da geçmektedir, fakat bu başka bir şahıstır. O, *çıkan* «annenin kardeşinin oğlu» diye tasvir edilmiştir. Eltâriş Kağan olduğu hemen hemen katidir ve seksen yaşında M.S. 716 da ölmüştü.

Bir tarih vesikası olarak âbide : Âbidenin bütün değeri, aynı olayların, Kül Tegin (bundan böyle I)'in ve Bilgä : Kağan (bundan böyle II)'m âbideleri ve Liu Mau-tsai tarafından toplanarak tercüme edilmiş olan Çin kayıtlarındaki¹² diğer çağdaş rivayetlerdeki ile teyid edilmezse anlaşılmaz. Âbide dâimâ kesintisiz bir metin olarak basılmış ve tercüme edilmiştir, fakat her biri belirli bir devirdeki olayları nakleden bir dizi bölümlere ayrılırsa, tarihî değeri çok daha iyi anlaşılacaktır. Gerçekte on bir bölüm vardır.

Birinci bölüm (1. satır) T.'un çocukluğu ve gençliği (M.S. 663 (?) - 679). Eğer bozulmuş 51 inci satırdaki *otuz yaşka* doğru okuyuşsa, 693'te Kağan'ın tahta çıktığı zaman, T.'un yaşım gösteriyorsa, o zaman 663'te doğmuş olması gerekir. Bu, hayatındaki diğer tarihlerle uygunluk gösterir, fakat Çin kayıtları (Liu, s. 171, 223) 716'da yetmişin üstünde olduğunu söyler. Eğer böyleyse o zaman 646 da doğmuş olması gerekir. Bununla beraber, bu hüküm, şüphelidir. Bölüm XI hakkındaki nota bakınız. 716 da şüphesiz ki yaşlı bir devlet adamıydı, fakat en azından bir 9 yıl daha yaşadı. Sekizinci yüzyılda aşiret hayatının şartlarında, elli üç yaşındaki bir adam da yaşlı sayılabilir. Bu bölüm, Türkü'nün doğrudan doğruya Çin idaresine tabi olduğu ve T.'un, Çin sarayına, Hizmetkârlar Birliğine katılmağa gönderildiği (Hirth s. 15) ve kendi ailesi soyundan gelen (Liu, s. 158) Türkü'nün Çin idaresindeki görevlerinden birine başlamadan ve Çin dilini ve yaşayışını, kendi halkının arasına dönmeden öğrendiği devri anlatır.

Bölüm II (2-4. str.) Akim kalmış ayaklanma (M.S. 679-681). Aynı ayaklanma I D 9-10; II D 9 ve Liu, s. 157, 210 v.s. de anlatılır. İkincisine göre, Türkü 679 da isyan etmiş ve Ni-shu-fu adlı birini Kağan ilân etmişti. Adam 680 de öldürülünce, ayaklanma 681 de bastırılmıştı.

Bölüm III (4-6. str.) Eltâriş'in başarılı ayaklanması (M.S. 682). Bu da, teferuatta bazı farklarla, I D 10-14; II D 10-12 ve tarihini tesbit eden (bk. Liu,

¹² Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (Tu-küe), Wiesbaden 1958.

not 825), ayaklanmada, T.'nin yerinden bahseden ve kağanlığın ilk baş şelürinin Yin Shan'nun hemen kuzeyinde bulunan Kara : kum (s. 250) daki Hei-sha-ch'eng olduğunu söyleyen Çin kayıtlarında (Liu, s. 158, 212, 246) anlatılmıştır.

Bölüm IV (7-11. str.) Yin shan bölgesinden göçmeden önceki olaylar. (M.S. 682-687) I D 14-15; II D 12-13 bu devirdeki savaşları daha geniş ölçüde tasvir eder. Mutad olduğu üzere, Çin kayıtları Çinli olmayan aşiretlerle yapılan savaşlar hakkında hiç bir şey söylemez, fakat Eltâriş ve T. tarafından 682 ve 687'dekiler dahil, Çin'e yapılan on bir akını sayar. Bunlar Liu, s. 437 de tasnif edilmiş s. 441 deki haritada da hücum edilen yerler gösterilmiştir. Bunların çoğu o zaman Shantung'un bir parçası olan bugünkü Hopei (daha önce Chihli)dedir (bk. Hirth, s. 16 vd.)

Bölüm V (12-15. str.) Ötüken (Hanghai) dağlarına göç (M.S. 687). I ve II bunun hakkında hiç bir şey söylemezler. IV. bölümde zikredilen parçaları, hemen Eltâriş'in ölümüne temas takip eder. Tarih, Çin kayıtlarındaki bir ifadeyle tesbit edilmiştir. (Liu, s. 159, 214), buna göre M.S. 687'de «haydutlar ciddî bir yenilgiye uğratılmış ve Gobi'yi geçerek kaçmışlardır. 693'e kadar Çin'e başka Türkü akını yoktur. Kök ön (Ongin) nehri vadisi, Yin shan bölgesinden Hanghai dağlarına göç eden bütün aşiretlerin malûm yoluydu. Nehir, Orhun'un kaynağına yakın Hanghai'dan çıkar ve güney doğu ve güneye, Gobi'nin kuzey ucundaki Ulan Nor'a akar, Hanghai, arkeolojik olarak hemen hiç keşfedilmemiş bir dağ silsilesidir ve Ötüken'in hangi bölümünü teşkil ettiği belli değildir, fakat Çin kayıtlarındaki çeşitli telmihler, buranın doğu bölgesinde, muhtemelen Ongin'in kaynağından pek uzakta bulunmadığını ileri sürer. 14. satırda zikredilen yerlerden biri şimdiye kadar teşhis edilememiştir. Türkü'nün düşmanları şudur : «Doğuda Kıtañ, güneyde Çin, kuzeyde Oguz» ve *kurıya* : *Qordanta* : Radlov ismi *Qurdan* diye transkripsiyonlanmış, fakat teşhise teşebbüs etmemiştir. Diğer nâşirler iki kelimeyi etimolojik olarak birleştirmiş ve kelime gurupunu «Batıda batılilar (veya Batı Türkleri)» şeklinde açıklamışlardır. Kendisine müracaat ettiğim Sir Harold Bailey, doğru çözümü bulmuştur. Bana, P.C. Bagchi'nin *Deux lexiques Sanskrit-Chinois*'sında (Geuthner, Paris 1929, I, s. 295'teki Buddist-Sanskrit yer adlarının üstesini tavsiye etti : *Tukhara, Kucîna, Korttana, Bhuța* «Tokharians, Kucha, Khotan, Tibet». İbare şu demektir : «Batıda Khotan». Daha önceki bütün nâşirler, 15. satırdaki mutad olmayan kelime sırasında yanlışlar ve *udıztum*'dan sonra cümledeki çekimli fiille bitmesi gerektiğini farzederek nokta koymuşlardır. Mammafi, çekimli fiilden sonra cümledeki devam ettiği bir çok cümle vardır. (II, 5, 17, 37, 50, 58). T.'un Türkçe kadar Çinceye de âşinâ olduğunu biliyoruz ve bir cümlede kelime sırasının bu mutad olmayan dizilişi, iki dildeki cümlede kelime sırasının farklı olması vakıasından ileri gelmektedir. Önceki nâşirlerden bazıları *udıztum*'dan sonraki iki kelimeyi, yeni cümleyi başlatan yer adı diye almışlardır:

kölükün'i kölke diye yanlış okuyan Giraud, onu «İnek Gölüne» diye yanlış tercüme etmiş, diğerleri, kelimelerin isim olduğunu görmüşler, yine de yeni cümleyi onlarla başlatmışlardı. Fakat aklı başında hiç bir kavim yoktur ki, canlı hayvanların beraberinde baskına götürsün. Bu bölümün son cümlesi, «halkı, sürüleri ve yük hayvanları ile Ongin nehrinin yukarılarına götürdü»dür. Bundan sonraki bölüm *Oğuz*'la başlar. (II, 15-17)

Bölüm VI (15-17. str.) *Oğuz*'a boyun eğdirilmesi (M.S. 687 veya az sonra). Bu da mutad olduğu üzere Çin kayıtlarında zikredilmez. I D 14-16; II D 12-13 te, «Kuzeyde Baz Kağan ve Tokkuz Oğuz düşmandılar... Onlara boyun eğdirdik. Babam (Eltâriş) Kağan öldü (Mezarına) biri, dizinin başında Baz Kağan'ı (temsil eden) *balballar* diktik.» Bu, muhtemelen, 9. satırdaki casusun raporuna göre *Oğuz*'a hükmetmeğe kalkışan ve *Türkü*'ye onların *Hanghai*'a göç etmesine sebep olan müşterek merkezli bir hücum tertiplemeğe çalışan kagandı. Bu sebeple, onun yenilmesi ve ölümü hemen göçü takip etmiş benzer.

Bölüm VII (18-19. str.) «Shantung»a akınlar (M.S. 693-706 arası). Altı yıllık bir fasıladan sonra Çin kayıtları (Liu, s. 437) Çin'e Mo-ch'o (Kağan)'nun önderliğinde 693'le 706 arasında 24 akın kaydederler. I D 17; II D 15'te içinde, *Bilgâ*'nın de yer aldığı Shantung üzerine bir akma telmihler vardır. Bu, amcası Kağan'la, 699'da Tarduş Şad yapıldıktan hemen sonra, ve I K 3'te (II'nin bu noktaya tekabül eden kısmı bozulmuştur) neredeyse denize ulaşacak Shantung'a bir akındır. 19. satırdaki 3 cümle buna göre şaşmaz bir şekilde yanlış tercüme edilmektedir. *Usı : nbu : n tatu : yurtda : yatu : qalu : r ärti* : şeklinde okunur. Önceki nâşirlerin çoğu ilk iki kelimeyi farklı şekillerde bölmüş ve onları *yurt* (ordugâh diye tercüme edilir)'ü niteleyen bir yer adı olarak almışlardır. Tekin, daha da hayalî olarak, onu «yeteri kadar uyuyamamış olarak (*usi : n buntatu*) o (kagan) yurtta kaldı» şeklinde açıklamıştır. I K 9 da buna paralel bir kısım vardır: «Eğer Kül Tegin teslim olsaydı, sen, benim annem Hatun, üvey annelerim, kızkardeşlerim, gelinlerim ve eşleri, hayatta kalsaydınız, köle olacaktınız, ve eğer ölseydiniz, *yurtda : yolta : yatu : qaltaçı : ärtigiz*. Yurt, aşikâr olarak her iki kısımda da, Kâşgarî'nin *Divânü Lugâti't-Türk* (Atalay tercümesi, c. III, s. 7)'ünde, «ordugâhın harabeleri» mânâsını taşımaktadır. İlk iki kelime isim veya her hangi bir yüksek rütbeli Çin subayının unvanı gibi görünmektedir ve cümle muhtemelen şöyle tercüme edilmelidir : «Wu Hsin-pên(?), *ta tu*, harap edilmiş ordugâhında yatar (ölü) bırakıldı».

Bölüm VIII (19-29. str.) *Kırkız*'a boyun eğdirilmesi (M.S. 710). Bu sefer çok daha kısa olarak I D 35-36; II D 26-27 de tasvir edilmiştir ve tarihi de Kül Tegin'in 26 ve *Bilgâ* Kağan'ın 27 yaşında oldukları, yani M.S. 710 olarak belirtilmiştir. Bazı teferruat, derin karda ilerleme ve gece hücumu aynıdır. Zikredilen

coğrafi adlar, takip edilen yolu göstermeğe yetecek kadardır. Önce bir kılavuz bulunmuştur. Kılavuz, Batı Tuva'da ve güneydeki dağların hemen üstünde yerleşmiş Az aşiretindedir. Akıncı takım ilk önce Ak Tärmäl'ı geçti. (*käç-* nehri işaret eder, bir arazi engelini gösteren *aş-* değildir). Bu nehir teşhis edilememekle beraber, Hanghai ve Tannu Ola silsilesi arasındaki nehirlerden biri olmalıdır. 23. satırdan, yoldaki en büyük engelin Kögmän, yani Tannu Ola olduğu bellidir, ancak okunuşu tereddütlü olan, fakat muhtemelen *Barlık* diye alınabilecek olan mezkûr ikinci isim bir arazi engeüdür. Tuva'mn en batı ucunda, kuzeye Kämçik'a doğru 50 derece 5 saniye kuzeye 90 derece 10 saniye doğuya akan bir Barlık nehri vardır. Belki Barlık dağları da(?) aynı bölgedeydi. Akmcılar bundan soma on gün batı Sayan eteklerinden geçerek yollarına devam ettiler ve Anı: nehrine ulaştılar. Bu batı Sayan'm kuzey yamaçlarından çıkar ve kuzeyde 52 derece 38 saniye, doğuda 89 derece 50 saniye civarında Abakan nehriyle birleşir. Akmcılar, bunun aşağısına gittiler ve Kırkız'lara beklenmedik bir baskın yaptılar. I ve II savaşım Soña (Suña?) dağlarında olduğunu söyler. Bunun yeri teşhis edilemez fakat Minussinsk havzasının güney taraflarında bir yerde olduğu şüphesizdir. Akmcüar tekrar aynı yoldan döndüler. 25. satırın dokuzuncu kelimesi *hapax legomenon*, ısrarla yanlış tercüme edilmektedir. En hayali gayret Tekin'indir, *oğurkalatdim* «(Askerlerin) sırtlarını ısıtmalarına müsaade ettim». En uygun transkripsiyon *uğraklatdim*'dir. Etimolojik olarak, bu, ya «(uygun) bir an seçtim» veya daha az muhtemel olarak «bir buluşma tesbit ettim» demek olabilir.

Bölüm IX (29-43. str.) On Oğ (Batı Türkü) ve Türgäş'e karşı sefer (M.S. 710). Bu sefer daha kısa olarak I D 36-38; II D 27-28 de tasvir edilmiştir, ki bu yerlerde, seferin Kırkız'lara boyun eğdirildiği yılda yer aldığı söylenir. Bu, tarihi Ching-yün yılıyla (M.S. 710-711) tesbit eden Çin kayıtlarıyla (Liu, s. 169, 221) teyid edilmektedir. Üç rivayet arasında tenakuzlar vardır. T. İnäl Kağan'm asil başkumandan (*apa : tarқан*) olduğunu söyler, fakat bizzat kendisi bölüklere kumanda etmiş ve Kağan'm emirleri hilafına seferi başlatmıştı. Bilgä, seferi kendisinin başlattığını söyler ve gerçekte hanedan prensi sahneye, ancak T.'un seferi başlatmasından sonra çıkmış olsa da, Kül Tegin'in kahramanlıklarının anlatılması onun gerçekten orada bulunduğunu ortaya koymağa yeterlidir. Çin kayıtları, Mo-ch'o (Kağan) 'm batıda bizzat kendisinin bölüğünün başında bulunduğunu ve Türgäş'lerin kağanı So-ko'ya saldırıp öldürdüğünü yazar, fakat bu belki de yanlış bir bilgiye dayanmıştır. Coğrafi teferruat کافی derecede açıktır. Türkü önce Altay dağlarını aşmış (*aş-*) sonra Ertiş nehrini geçmiş (*käç-*) ve Bolçu (veya Bulçu?) da savaşmıştır. Bu da bir nehirdi; Şine-usu äbidesi, G 1'de de, tasvir edilmiştir.

Sâdece Yarış ovasında toplanan veya toplanması planlanan aşiretlerden biri olan Türgäş ve On Oğ'u ilâve eder. *Gumilyov* s. 301 not 67'de, Ertiş'in bir kısmı olması gereken, Altay'dan gelen Türkü'nün geçtiği Bolçu nehrinin aşağı yukarı Ka-

ra Ertiş paralelinde güneyde uzanan Urungu; ve Yarış ovasının da Urungu'nun güneyindeki geniş ve düz ova olduğunu, makul bir şekilde ileri sürer.

Bölüm X (43-47. str.) Demir Kapı seferi (M.S. 710 veya 711). Buna dair Çin kaynaklarında hiç bir referans bulunmamaktadır, fakat I ve II de bu gibi seferlere dair telmihler çoktur. Türgâş'ler üzerine olan seferi hemen takip etmiş olmalıdır. Türgâş'ler üzerine olan sefer tasvirinden hemen sonra yapılan I D 39-40 taki tasvirin bir veya iki kelimesi (II de buna tekabül eden bir parça yoktur) ne yazık ki eksiktir; bu boşluğun yerinde «aynı yılda» gibi kelimeler bulunmuş olabilirdi, metin şöyle devam etmektedir: «'Sogdian halkını teşkilâtlandıracağım', diyerek Yinçü : ögüz (Sir Derya)'ü geçtik ve tâ Demir Kapı'ya kadar sefer ettik». Bu gibi seferlere ait diğer telmihler : (1) I G 3-4, II K 2-3'tedir. Bilgâ, batıda, Sir Derya'yı geçtiğini ve Demir Kapı'ya (belki de aynı seferdir) ulaştığını söyler; (2) I D 2; II D 4'te cedlerinden birinin (muhtemelen Eştâmi) halkını batıda tâ Demir Kapı'ya kadar yerleştirdiğini söyler; (3) I D 8; II D 8'de Türkü'nün, Çin'e tâbi iken batıda tâ Demir Kapı'ya kadar sefer ettiğini, ve (4) I D 17; II D 15'te, kendisi ve Qapğan'm tâ Demir Kapı'ya kadar sefer ettiğini (bu belki de yine aynı seferdir) söyler. Demir Kapı Sermerkant'dan Termez yoluyla Belh'e giden yolun hemen hemen yarısındaki Baysun silsilesindeki Buzgala geçidiydi ve Sogdiana ve Tokharistan arasındaki hudut noktalarından biriydi. Özet olarak, Türkü altıncı asır ile sekizinci asır arasında, zaman zaman Sogdiana üzerinde metbuiyet iddia etmişti. Âbidede, coğrafi bir teferruat daha vardır; Sir Derya'yı geçtikten sonra, sefer heyeti Demir Kapı'ya erişmeden önce, Bânlâgâk (implâsı şüphelidir) dağı *tensi : oğlu : yatıgma*; «Göğün oğlunun oğlunun yattığı yer»i geçmiştir. Bunun âşikâr izahı, hiç bir kaydı bize kadar erişememiş olan, içinde bir Çin prensinin burada konakladığından bahseden herhangi bir sefer olduğudur. Klyashtorny (1964, s. 148 vd.) mânâsının «Göğün oğlunun oğlu» diye alınması gerektiğini ve bir Çinli vassal olarak Sogdiana hükümdarına telmih ettiğini ileri sürmüştür. Fakat bu hayli zorlama görünmektedir. Herhangi bir olayda bahis konusu olan dağın Altay silsilesinin en batı ucundaki Türkistansky silsilesi olması gerekir. 45. satır yazıtın en güç ve bezdirici satırıdır. Taşın köşesinde olduğu için fena halde aşınmıştır. İlk yarısı oldukça açıktır: «Demir Kapı'ya ulaştık ve (bölükleri) geri getirdik». Bundan sonraki iki kelime *İnâl Kağanka* da açıktır ve yeni bir cümle başı olmalıdır. Tryjarski ve ben kalıpta bulunan bundan sonraki altı veya yedi harf için hiç bir şey yapamadık. Rádlov'un yetmiş yıl önce kalıbını aldığından beri, taş bozulmuşu benzemektedir. Klyashtorny, o zamanlar bana, taşı dikkatle incelediğini ve meselenin, erozyon olmayıp, çıkarılması mümkün sert kalkerli bir madde birikiminden ibaret olduğu neticesine vardığını söylemişti. Bu doğru olamayacak kadar güzel görünüyor. Fasiladan sonraki *Saça* : kelimesi şüpheli bir şekilde okunabilir; sonraki kelimeler, *Tâzi:k*

(veya *Tâzi:k?*) *Toğar* (veya *Toxar?*) açıktır; satır iki veya üç harfle biter, *s* veya *ğ* ve *i* belki bir harf daha. Bunların mânâsını anlamak güçtür. Sadece Tekin, 46. satırdaki ilk iki kelimeyi *anta: bârûki:* doğru okumuştur. Burada *Înâl'*la başlayan ve *yükünti* ile biten basit tek bir cümlenin bulunduğu hemen kesindir. Fasılların bir gerundiumu ihtiva etmesi mümkündür, fakat satırın kalan kısmının, gelen ve boyun eğen, «Sogdianların öteki yanındaki» insanların uzun bir listesini ihtiva etmesi daha çok muhtemeldir. Eğer böyle bir şey olduysa, boyun eğme, tamamen itibaridir. *Mânâ* şöyle olmalıdır: «[...] Saka(?), İranlılar ve Tokharianlar, ve onların bu tarafında [isim kesin değildir *s* veya *ğ*, *ok* veya *uk*] tarafından yönetilen Sogdianlar, hepsi geldiler ve *Înâl* Kağan'a boyun eğdiler.

Bölüm XI (satır 48'den sonuna kadar) *Eltâriş Kağan*'m kahramanlıkları ve *T.*'un ona ve haleflerine hizmeti. Özet ve sonuç. (M.S. 682 den 716 veya daha sonrasına kadar) *T.* 51. satırda *Çapğan*'ı tahta geçirdiğini söylerken, 50. satırda hizmet ettiklerinin *Eltâriş Kağan*, *Türkü Bögö*: *Kağan* ve *Türkü Bilgâ*: *Kağan* diye adlandırılması vakiası bazı karışıklıklara sebep olur. *Bögö*:, *Çapğan* ve *Mo-ch'o* hepsi aynı şahıstır. Belli ki şahıs adı *Çapğan*'dı, tahta geçmeden önceki unvanı *Bögö*: *Çor* (*Mo-ch'o* Çin transkripsiyonunda) ve krallık ünvanı *Türkü Bögö*: *Kağan*'dı. *Âbide*, *Bilgâ*'nin tahta geçtiği, M.S. 716 yılında veya daha sonra yazılmış olmalı; fakat 710 veya 711 den sonraki hiç bir olaydan bahsetmez. *Mamafih*, elimizde, Çin kayıtlarından gelen, 716'dan sonraki hayatına ait başka rivayetler var (Liu, s. 171 vd, 220 vd.). Bu metinlerde adı *Tun-yü-ku*'du. *Hirth*, s. 13 vd. Çin metinlerinde yedinci asır olaylarından bahsedilirken, sık sık adı geçen ve *Eltâriş*'in saltanatı sırasında müphem bir tarihte *Türgâş*'le savaşırken öldürüldüğü söylenen *A-shih-tê Yüan-chên*'in (Liu, s. 160, 214) aslında *T.* olduğunu isbat etmiştir. *Hirth* çok makul bir şekilde *Türkü*'nün kasdî olarak *T.*'un ölümü hakkında yalancı bir rapor neşretmiş olduğunu ileri sürmüştür ve Çinliler tam mânâsıyla aldanmışlar ve daha sonra *Tun-yü-ku*'yu işittiklerinde, ikisinin aynı şahıs olduğunu farkedememişlerdir. Yaşı hakkında da Çinlilerin onu teşhis edememesi için, kendilerine yanlış bilgi verilmiş olması da muhtemeldir. (bk. yukarı) Çin kaynakları *Çapğan* 716 da öldürüldüğü zaman, daha kuvvetli bir karakter olduğu açıkça görülen *Kül Tegin*, ağabeyini *Türkü Bilgâ*: *Kağan* unvanıyla tahta geçirmiştir ve *Çapğan*'ın hemen bütün yaşlı memurlarını öldürmüştür. *T.*, kızı *Bilgâ* ile evli olduğu için, bundan muaf tutulmuştur, fakat o da memuriyetinden uzaklaştırılmış ve kabilesine geri gönderilmiştir. Pek muhtemeldir ki, kendi mezar kitabesini kendisi yazacak fırsatı bulmuş olsun ve bu yüzdendir ki *Âbide*, 710 veya 711'den sonraki hiç bir olaydan bahsetmez. *Mamafih*, çok geçmeden tekrar saraya çağrılmış ve «Baş müşavir» yapılmıştır. Bu unvanın *Türkü* adı şüphesiz ki *bilgâ*'dir: 7. satırda *T.* *Eltâriş*'in «müşaviri» (*bilgâ:*) ve «Ordu Kumandanı» (*çavuş*) olduğunu söyler. *Bilgâ*: *Toñuğuk* kelime gurupu mutad olduğu üzere «akıllı *T.*» diye değil,

fakat «müşavir T.» diye tercüme edilmelidir. Çin kaynakları, onun Basmıl bozgununda ve 720'de Beşbalık'm zaptında kesin bir rol oynadığını ve 725'te Bilgä : Kağan, karısı (muhtemelen T.'un kızı), Kül Tegin ve tercümanlık yaptığı şüphesiz olan T.'un Çin imparatorundan gelen bir delegasyonu kabul ettiğini yazarlar. Ölümüne dair herhangi bir kayıt yoktur. 53. satırdaki üç kelime bugüne kadar *ulğartım* diye transkripsiyonlanmış ve «genişletilmiş» diye tercüme edilmiştir. Böyle bir kelime hiç bir yerde bulunmamaktadır ve etimolojik olarak şüphelidir. *olğurtım* diye transkripsiyonlanmalı ve «tesis edilmiş» diye tercüme edilmelidir. *Olğurtı-* bu mânâsıyla Mani ve Budist Uygur metinlerinde yarım düzine kadar tekrarlanır.